

NAGY LÁSZLÓ

UT PICTURA MUSICA – TÁRSMŰVÉSZETEK IHLETÉSÉBEN STERN ÁRMIN ELVESZETT ARY SCHEFFER-KÉPADOMÁNYA A SZÉPMŰVÉSZETI MÚZEUM RÉSZÉRE

TA 20. század diktatúráiban Stern Ármin (Pest, 1862. március 2. – Budapest, 1922. december 26.) zeneszerzőnek, ügyvédnek, műgyűjtőnek, a Szépművészeti Múzeum adományozójának¹ emléke is a feledés homályába merült. A Monarchia két fővárosa, Budapest és Bécs vonzáskörében élő tehetős középpolgár egyszerre valósította meg a polgári eszményt és a romantikus művészideált. Az utóromantika irányzatát képviselő, a *Zulejka* című balettjével egyműves szerzőként számon tartott komponista németalföldi képeket tartalmazó magángyűjteményében² nem véletlenül szerepelt kiemelt súllyal Ary Scheffer (1795–1858). A francia polgári szalonok világának a holland kálvinista polgári-művész kulturális közegeből érkező, a zeneművészethez is több szállal kötődő romantikus festője a témáit főként irodalmi alkotásokból, elsősorban Dante, Byron és Goethe műveiből, történelmi eseményekből és a keresztény hagyományból merítette. Portréfestőként kora legismertebb személyiségeit, köztük zeneszerzőit örökítette meg, Liszt Ferencet is több alkalommal megfestette. A Szépművészeti Múzeum Modern Képtára részére 1911-ben a *Mária egy női szenttel* című festményét ajánlotta fel Stern Ármin, mint a gyűjteménye fontos darabját. Később a kép letétbe került a mai Külügyminisztérium épületében működő Legfőbb Állami Számvevőséghez, ahonnan a második világháború során nyoma veszett.

*egyszerre
valósította meg
a polgári eszményt
és a romantikus
művészideált*

*németalföldi képeket
tartalmazó magángyűjteményében
nem véletlenül
szerepelt kiemelt
súllyal Ary Scheffer
(1795–1858)*

*a Szépművészeti
Múzeum Modern
Képtára részére
1911-ben a Mária
egy női szenttel
című festményét
ajánlotta fel
Stern Ármin, mint
a gyűjteménye
fontos darabját*

AZ ELVESZETT SCHEFFER-KÉP

¶ A 4070-es leltári számmal nyilvántartott, Máriát és feltehetőleg Mária Magdolnát ábrázoló, 73 × 59 centiméteres vászonra készített olajfestményről a következő leírást tartalmazza a Szépművészeti Múzeum törzsanyagát 1915-ig feldolgozó úgynevezett Peregriny-állagjegyzék:

¶ „Mind a ketten térdig, balrafordultan állva és fölfelé tekintve vannak ábrázolva. Közülük Mária jobb kezét keblén nyugtatja, míg a hátrább álló szőke szent (Magdolna) kezeit összekulcsolta. Öltözete az előbbinek: fehér kendő, kék palást, mely fejét is takarja és sötétpiros ruha; az utóbbinak pedig: barnássárga lepel, vállkendő és meggyzínű öltöny. Mögöttük balról ráncos lepedő látszik. Jelzése jobbról félmagasságban piros betűkkel: „Ary Sch.”³

a „19. századbeli francia iskola kiegészítéséül” ajánlotta fel Ary Scheffer festményét

- ¶ A kép adományozását elősegítette Stern Ármin baráti kapcsolata a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának igazgatójával, Térey Gáborral,⁴ akivel közösen válogatták ki Teréz körút 19. alatti reprezentatív bérpalotájából a felajánlott műtárgyakat. Erre a folyamatra a gyűjtőnek az első adományozása kapcsán Kammerer Ernő főigazgatónak 1910. április 12-én írott levele világít rá: „Térey Gábor udv. tanácsos úr, kinek alkalmá volt rövidebbel ezelőtt képgyűjteményemet megtekinteni, ez alkalommal kifejezte abbéli meggyőződését, hogy annak több darabja igen alkalmas volna arra, hogy Szépművészeti Múzeumunkban hézagot pótoljon.” Az ajándékozott képek Térey Gáborral „a festmények kiválasztása tárgyában történt megállapodás” értelmében kerültek a közgyűjteménybe.⁵
- ¶ Stern Ármin – miként azt a Térey Gábor számára írt, 1911. április 29-i felajánló levelében megfogalmazta – a „19. századbeli francia iskola kiegészítéséül” ajánlotta fel Ary Scheffer festményét, amelyet a múzeum 2500 koronára becsült. A hivatalos értékelés Térey 1911. május 3-i, Kammerer Ernőnek írt feljegyzésében maradt fenn: „A mű jellemző képe az egykor nagy hírnévnek örvendett festőnek, ki a legtöbb európai képtárban képviselve van, s így múzeumunkban is méltán helyet foglalhat.”⁶
- ¶ Az adományozást Zichy János kultuszminiszter 53000/1911. sz. leiratával köszönte meg Stern Árminnak, az általa szintén 1911-ben ajándékozott Gillis Mostaert *Bordélyjelenet* című, akkor még Marten van Cleve alkotásaként, teljesen eltérő jelentéstartalommal A *Szent Család* elnevezéssel nyilvántartott festményével együtt.⁷ Az adományozásról,⁸ illetve a miniszteri köszönetről⁹ a korabeli sajtó is beszámolt.
- ¶ A Scheffer-kép Stern Ármin ajándékozáskor kikötött feltétele ellenére Csánky Dénes igazgatói időszaka alatt letétbe került a Legfőbb Állami Számvevőséghez 1939. május 19-én.¹⁰ Az intézmény Bem rakparton lévő, ma a Külügyminisztériumnak otthont adó épületében Budapest ostromakor veszett nyoma a festménynek. A kárról 1945. szeptember 22-én vettek fel jegyzőkönyvet,¹¹ a hiány a *Háborús műtárgyvesztésjegyzékek* 1952-es összeírásában is szerepel.¹²

A SCHEFFER-SZALON ÉS A TÁRSMŰVÉSZETEK KÖLCSÖNHATÁSA

- ¶ A francia romantikus festészet legjelentősebb egyéniségei a 19. század első felében Eugène Delacroix, Théodore Géricault, Xavier Sigalon és Ary Scheffer voltak. Delacroix és a holland kálvinista polgári művészcsaládban született Scheffer¹³ egyaránt a mitológiai és főként ókori történelmi témákat klasszicista stílusban feldolgozó Pierre-Narcisse Guérin tanítványai voltak, és már fiatalon közeli barátságba

856

911: V. 4.

1911 április 29.

Kedves Barátom!

Azon wándékok által vezetettakre,
hogy a Szépművészeti Múzeum gyűj-
teményének gyarapítását hátrány lehet-
séjünkben képest lehetőleg előmozdítsam,
arra határoztam el magam, hogy
19. századbeli francia iskola kie-
gészítésül egy Scheffer francia
festőművészek "Mária és az úri
Henri" című művét az Orsz. Szép-
művészeti Múzeumnak ajándékozom
arral a kötetessel, hogy a jelzett
festmény a Múzeum Képtárában

nyerjen állanóló elhelyezést.
Miköz még arra ké-
lek, hogy adományomat a Múzeum
névén hivatalosan elfogadni stíve-
Kedjél vegyél kiváló hitelettel
igaz hívet,
Dr. Stern Ármin

kerültek egymással. Később mindketten Louis Viardot (1800–1883) művészettörténész, az olasz színműveket és operákat játszó párizsi Théâtre Italien igazgatója és felesége, Pauline Viardot (1821–1910), az ünnepelt énekesnő közvetlen baráti társaságához tartoztak olyan művészekkel együtt, mint Liszt Ferenc, Hector Berlioz, Robert és Clara Schumann, Frédéric Chopin, George Sand, Charles Gounod, Giacomo Rossini, Giacomo Meyerbeer, Adolphe Adam, Anton és Nikolai Rubinstein, Victor Hugo, Gustave Flaubert, Heinrich Heine, Charles Dickens, Ivan Turgenyev, Alfred de Musset, Alphonse de Lamartine, Prosper Mérimée, Théophile Gautier, Jean Auguste Dominique Ingres, Camille Corot, Gustave Doré, Aimé Millet. A baráti kör Ary Scheffer műtermében tartotta összejöveleit, amely így a társasági élet fontos színterévé, szalonjává vált. A kultikussá vált helyszín ma a Musée de la Vie romantique (Romantikus Élet Múzeuma) intézményének ad otthont. Scheffer halálát követően a fiatalabb művészgeneráció meghatározó művészei is csatlakoztak a csoporthoz, ekkor már a Viardot házaspár köré csoportosulva.

a baráti kör
Ary Scheffer
műtermében tartotta
összejöveleit,
amely így a társasági
élet fontos színterévé,
szalonjává vált,

a kultikussá vált
helyszín ma a Musée
de la Vie romantique
(Romantikus
Élet Múzeuma)
intézményének ad
otthont

a különféle
művészeti ágak
egymásra gyakorolt
kölcsonhatása
mégis új távlatokat
nyitott
a művészetnek

¶ Bár a Viardot–Scheffer-körnek nem volt hivatalos művészeti programja, a különféle művészeti ágak egymásra gyakorolt kölcsönhatása mégis új távlatokat nyitott a művészetnek. Zenei téren a Berlioz és Liszt által megteremtett programzenével olyan műfajok jöttek létre, mint a programszimfónia, a dramatikus szimfónia és a szimfonikus költemény. Miként Charles Baudelaire Delacroixnekrolójában megfogalmazta: „Egyik jellemzője századunk szellemi életének, hogy a társművészetek, ha már nem tudják egymás helyét elfoglalni, legalább igyekeznek egymásnak új erőforrást kölcsönözni.”¹⁴

„DANTE OLVASÁSA NYOMÁN”

¶ Az új esztétikai felfogás szemléletes példája Victor Hugo *Dante olvasása nyomán* (*Après une lecture de Dante*) című verse (1836), amelynek kiindulópontja, kezdősora a horatiusi *ut pictura poesis* („Úgy van a verssel, akárcsak a képpel”) elve alapján az irodalom festészet analógiájával való megközelítése: „Quand le poète peint l'enfer, il peint sa vie” („Amikor a költő a poklot lefesti, az életét festi le”). Dante *Isteni színjátéka* nemcsak Hugo, hanem Delacroix,¹⁵ Scheffer, Doré és Liszt számára is központi jelentőségű volt. Liszt a *Dante-sonáta* (1849) című nem véletlenül választotta Victor Hugo költeményének címét, ezzel is jelezve a különféle művészeti ágak egymásra ható, teremtő diskurzusát. Kovács Imre arra is rámutat, az *ut pictura poesis* koncepcióját ekkor, a romantika korszakában – a zenét tekintve az összes többi művészeti ág ideális modelljének – egyre inkább az *ut pictura musica* váltotta fel.¹⁶

az ut pictura poesis
koncepcióját
ekkor, a romantika
korszakában
– a zenét tekintve
az összes többi
művészeti ág ideális
modelljének – egyre
inkább az ut pictura
musica váltotta fel

¶ Liszt Ferenc számos képzőművészeti alkotást reinterpretált (többek közt Raffaello: „Brera”-Madonna – Liszt: *Sposalizio*; Michelangelo: *Giuliano de Medici síremléke* – Liszt: *Il penseroso*; a pisai *Haláltánc*-freskó és ifj. Hans Holbein *Haláltánc*-rézkarcai – Liszt: *Haláltánc*), ezek ismeretében vetette fel Dorothea Redepenning: „Nem zárhatjuk ki, hogy Scheffer a *Dante-szimfóniára* is hatással volt.”¹⁷

¶ Ezt az állítást alátámaszthatja Ary Scheffer egyik főműve, a *Dante Pokolja* ötödik énekének tragikus szerelmi történetét feldolgozó *Francesca da Rimini*, amelyet több variánsban is megfestett. A legismertebb a londoni Wallace Collection gyűjteményében található, 166,5 × 234 cm méretű vászonra festett olajfestmény (1835). A Liszt *Dante-szimfónia* (1856) első, Pokol-tételének középpontja, a két drámai egység által közrefogott lírai szakasz *Francesca da Rimini* és Paolo Malatesta reménytelen szerelmének ábrázolása. A rész főtémájának dallamát Dante sorai közvetlenül ihlették: „*Nessun maggior dolore / Che ricordarsi del tempo felice / Nella miseria.*” (Babits Mihály fordításában: *Nincs semmi szomorúbb / Mint emlékezni a régi szép időre / Nyomorban.*)¹⁸

¶ A művészi alkotásokban megnyilvánuló kölcsönhatások mellett Scheffer és Liszt kapcsolatának lényegi aspektusa, hogy a portrék területén is sikeres festő a Viardot-kör más zeneszerzői, Chopin,¹⁹ Rossini²⁰ és Gounod²¹ mellett a magyar komponistát is megörököltette. Az 1837-es arcképen²² kívül Liszt Ferenc vonásai egyértelműen felismerhetők a *Háromkirályok* (1844) középső, a betlehemi csillag felé forduló fiatal királya alakjában.²³ A komponista személyiségének kettőssége jelenik meg a *Krisztus megkísértése* (1856) sátánfigurájában,²⁴ hasonlóan a *Faust-szimfónia* (1854) Mephisto-tételéhez, amely a Faust-tétel groteszk, ironikus torzítása.

¶ Liszt hatását és a társművészetek kölcsönhatásának összetettségét jellemzi, hogy az *Isteni színjátékot* illusztráló Gustave Doré a zeneszerző és Camille Saint-Saëns előadásában elhangzó *Dante-szimfónia* négykezes változatának hatása alatt készíttette *Dante és Vergilius a Pokol kapujánál* című akvarelljét (1866). A képet Liszt Ferenc a halála előtt a Nemzeti Múzeum részére adományozta, innen került át 1905-ben a megnyitás előtt álló Szépművészeti Múzeumba.²⁵

a portrék területén is sikeres festő a Viardot-kör más zeneszerzői, Chopin, Rossini és Gounod mellett a magyar komponistát is megörököltette

MŰVÉSZ ÉS MŰZSÁJA

¶ Louis Viardot művészettörténészként gyakran méltatta Ary Scheffer érdekeit, és elkészítette az életrajzát is. Pauline Viardot még a jegyese volt, amikor először találkozott a festővel a műtermében, és ez egész későbbi életüket

Pauline Viardot 1860-ban, Glück Orfeuszának szerepében

plátói szerelme
Pauline iránt
a művészetének is
ihletett adott

meghatározta.²⁶ Scheffer haláláig a Viardot házaspár legbizalmasabb barátja maradt, plátói szerelme Pauline iránt a művészetének is ihletett adott. A köztük lévő 26 év korkülönbség és a gyermekkorában nem általa nevelt törvénytelen lányával való kapcsolata miatt azonban inkább a gyermekének tekintette az énekesnőt, aki Ivan Turgenyev, Hector Berlioz, Charles Gounod és George Sand számára is a múzsa szerepét töltötte be. Berlioz úgy jellemezte, az egyik legnagyobb művész a zenetörténet múltjában és jelenében.²⁷

a hatalmas
hangterjedelemmel
rendelkező
Pauline Viardot
lírai, drámai
és koloratúr
szoprán, illetve
mezzoszoprán
szerepeket
egyaránt
megszemélyesített

¶ A sokoldalú műveltség és a polgári szalonok világa Pauline Viardot számára gyermekkorától kezdve mindennapossá vált. Az apja, Manuel García, Rossini kedvelt tenoristája (*A sevillei borbély* ősbemutatójának Almaviva grófja) egyben zeneszerző is volt; testvére, Maria Malibran pedig a korszak legünnepeltebb primadonnája. A hatalmas hangterjedelemmel rendelkező Pauline Viardot lírai, drámai és koloratúr szoprán, illetve mezzoszoprán szerepeket egyaránt megszemélyesített,²⁸ pályájának fő szakaszában elsősorban az utóbbiakra koncentrálna.

¶ Pauline az énekesi pályán túl az összművészet felé mutatott: egyrészt professzionális szinten zongorázott, Liszt (aki tanította is), Chopin és Schumann elismerését kivívva, másrészt zeneszerzőként alkotott dalokat, kórusműveket, hangszeres darabokat, főként zongorára, illetve úgynevezett szalonoperákat, hármast Turgenyev librettójára.²⁹ Legjelentősebb dalaiból napjaink korszakalkotó előadóművésze, Cecilia Bartoli készített 1996-ban *Chant d'amour: Mélodies française* címmel lemezfelvételt. A zene mellett Pauline Viardot a képzőművészet területét is művelte: rajzokat, önarcképeket hagyott az utókorra. Festői és rajz-tehetségét Ary Scheffer maga is értékelte. A különféle művészeti ágak kölcsönhatását jól szemlélteti és Scheffer festményei keletkezéstörténetéhez is fontos támpontot adhat, hogy Pauline számos alkalommal énekelt, miközben a festő alkotott.

a görög költőnő
Gounod által
teremtett figurája
és Scheffer számos
Pauline-portréja
közül az énekesnőt
a zene védőszentje,
Szent Cecília
alakjaként
ábrázoló, 82 × 51
cm méretű
olajfestménye
szoros
párhuzamba
állítható, mint az
előadóművész és
a romantikus női
művészegénység
zenei, illetve képi
reprezentációja

¶ Személyiségére és hangi adottságaira több zeneszerző komponált: ő alakította először Meyerbeer *A próféta* és Gounod *Sappho* című operáinak női főszerepeit. A görög költőnő Gounod által teremtett figurája és Scheffer számos Pauline-portréja közül az énekesnőt a zene védőszentje, Szent Cecília alakjaként ábrázoló, 82 × 51 cm méretű olajfestménye szoros párhuzamba állítható, mint az előadóművész és a romantikus női művészegénység zenei, illetve képi reprezentációja. A két műalkotás közti kapcsolatot megerősíti, hogy Scheffer a Gounod-dalmű ősbemutatója évében, 1851-ben készítette az arcképet.

¶ A Liszt Ferencet is megörökítő *Háromkirályok* párdarabja, *Az anyagi üdvözlet a pásztoroknak* című festményen (1844)³⁰ is beazonosítható Pauline, mint a három központi nőalak közül az előtérben lévő.

a gyűjtéstörténeti megközelítés is alátámaszthatja, hogy a festmény a művész műzsáját ábrázolhatta

¶ Feltételezhető, hogy az elveszett budapesti festmény Mária-alakjában is Pauline Viardot vonásait lehetett felfedezni. Az egykori leírásból egyértelmű, a nőalak a hátrébb álló szőke szent, feltehetőleg Magdolna figurájának fekete-barna hajjú ellenpárja, öltözete pedig hasonló „sötétpiros ruha”, mint a Szent Cecília-alakon. A szőke háttéralak pedig azonos lehetett *Az angyali üdvözlés a pásztoroknak* című képen a Pauline mellett közvetlenül lévő fiatal szőke lánnyal. A beállítás hasonlóságai is két kép közti rokonságra utalnak. A gyűjtéstörténeti megközelítés is alátámaszthatja, hogy a festmény a művész műzsáját ábrázolhatta.

¶ Ary Scheffer és Stern Ármin életútja több hasonlóságot mutat, mindkettejük művészetét meghatározta a múzsa iránt való többé-kevésbé reménytelen szerelem. Stern Ármin házassága igazi szerelmi kapcsolatként indult az első feleségével, Tafler Kornéliával, amelyet még az sem tudott beárnyékolni, hogy – a családi levelezés tanúsága szerint – a szülei, Stern Frigyes és Stern Fanny a „házasságát a leghevesebben ellenezték.”³¹ Egykori iskolatársa így vallott a házassága kezdeti szakaszáról: „Neje volt a műzsája, egyszersmind első kritikusa is. Ez a művelt, kedves úriasszony maga is művésznő... A férje első dalait ő vitte a nyilvánosság elé. (...) A szőke, flegmatikus Stern... megállapodott, higgadt természetű; bizonyos filozófiai nyugalommal szemléli a világot, egyedül családjának és a zenének él.”³² Később a tehetséges, „legszebb reményekre jogosított” fia, Rudolf pszichiátriai betegsége és a felesége nagyvilági életmódja miatt a házassága megromlott, és 1916-ban válással végződött. Tafler Kornélia második férje a nála 17 évvel fiatalabb osztrák karmester, Rudolf Nilius lett.³³

¶ Az elmeagyógyintézetben élő Stern Rudolf tragédiájával ellentétben Ary Scheffer törvénytelen lánya, Cornelia Scheffer-Marjolin a festőművész apai nagyanyjánál felnőve és az apja támogatásával kiteljesedve a szobrászi hivatást választotta.

¶ Ary Scheffer és Stern Ármin életének utolsó szakasza párhuzamosan alakult: az igazi társ megtalálását követően mindkettőt viszonylag korán ragadta el a halál. Scheffer 55 évesen, 1850-ben házasodott össze Sophie Marinnal, Marie-Étienne-François Henri Baudrand tábornok özvegyével, Stern Ármin pedig súlyos betegséggel küzdve,³⁴ nem sokkal a halála előtt Rosenberg Elza Erzsébettel lépett frigyre.³⁵ A zeneszerző-műgyűjtő 60 évesen, 1922. december 26-án hasnyálmirigyrákban hunyt el a budapesti Gellért Szállóban. A halotti anyakönyv tanúsága szerint izraelita vallását mindvégig megtartotta, egy olyan korszakban, ahol sokan az áttérés útját választották.³⁶ Ary Scheffer 62 évesen, 1858. június 15-én szívelégtelenségben, a Párizs melletti Argenteuilban lévő nyaralójában vesztette életét.

Ary Scheffer Önarcképe, 1838
Rijksmuseum

Johannes Brahms
(1833–1897) már
Ary Scheffer halálát
követően került
szoros művészi
kapcsolatba az
1863-ban a színpadi
szerepléstől
visszavonuló és
a francia
császárság
visszaállítása,
III. Napóleon
uralkodása miatt
Baden-Badenben
letelepedő
énekesnővel

¶ Stern Ármin figyelme a Brahms-kör két meghatározó tagja, Albert Dietrich és Ignaz Brüll révén is ráirányulhatott Pauline Viardot művészetére. A fiatalabb generációhoz tartozó, Bécsben élő Johannes Brahms (1833–1897) már Ary Scheffer halálát követően került szoros művészi kapcsolatba az 1863-ban a színpadi szerepléstől visszavonuló és a francia császárság visszaállítása, III. Napóleon uralkodása miatt Baden-Badenben letelepedő énekesnővel. Szintén itt élt a párizsi Viardot–Scheffer-kör egyik központi személyisége, a Robert Schumann 1856-os halálával megözvegyülő Clara, akinek lánya, Julie iránt Brahms reménytelen szerelmet táplált. A viszonzatlan érzelmek az *Altrapszódiában* nyertek kifejezést: a komor hangulatú, altszólóra, férfikarra és zenekarra írt darab Goethe *Téli utazás a Harz-hegységben* című költeménye sorainak megzenésítése, középpontjában a romantika korának egyik főtöposzával, a vad természetben céltalanul bolyongó, magányos vándorral. A művet Julie Schumann és Vittorio Amadeo Radicati di Marmorito gróf házasságára „nászajándéku” ajánlotta fel Brahms. Az 1870. március 3-án, Jénában tartott nyilvános premieren a komponista kérésére Pauline Viardot énekelt.

¶ A hangrögzítés előtti világ előadóinak művészi kvalitásaira a recenziókon és a személyes „hallomásokon” kívül csak az adottságaikra komponált zeneművekből lehet következtetni. Így Pauline Viardot művészetéről, személyiségéről és hanggi adottságairól is hiteles lenyomatot ad az *Altrapszódia*, amely Dietrichen és a Brahms-körön keresztül Stern Ármin tanulmányaiban is központi szerepet játszhatott.

¶ Stern Ármin első mestere a főként zenekari (egy szimfónia, versenyművek), kamarazenei és kórusműveket jegyző zeneszerző és karmester, Albert Dietrich (1829–1908) volt, aki még Robert Schumann tanítványaként ismerte meg a fiatal Brahmsot Düsseldorfban. Stern Ármin a Brahms-körből közeli kapcsolatban állhatott a zeneszerző-zongoraművész Ignaz Brüllel (Prostějov [Morvaország], 1946–Bécs, 1907),³⁷ akinek fivére, Eugen Brüll (Bécs, 1856–Bécs, 1927) írta a *Zulejka* című balett librettóját.

¶ Ignaz Brüll a 14 éves korában írt *I. (F-dúr) zongoraversenyével* méltán került a korszak zenei élvonalába. A Beethoven hatását is tükröző, igazi romantikus versenymű Európa- és Amerika-szerte nagy népszerűségnek örvendett, miután 1869-ben a komponista szólójával a Bécsi Filharmonikusok előadták. Később Brüll zongoraműveket, szimfóniát, hegedűversenyt és operákat alkotott. A bécsi Staatsoper több dalművét bemutatta, közülük a legnépszerűbbet, *Az arany keresztet* a fiatal Bruno Walter is vezényelte.³⁸ Brüll gyakran vendégeskedett

Magyarországon, koncertfellépései mellett *Az arany keresztet* repertoárdarabként játszották Nemzeti Színházban.³⁹

¶ Ignaz Brüll életének és művészetének lényeges meghatározója a Johannes Brahmszal kötött barátsága. A két komponista gyakran kirándult együtt a népszerű üdülőhelyen, Bad Ischlben. A visszahúzó Brahms pályatársa családja, felesége, Marie Schosberg, lányai, Johanna és Hermine, sőt még az amatőrként zenélő szülei, a kereskedő Siegmund és Katharina társaságában is igazán feloldódhatott. Ignaz Brüll testvérei közül Eugen drámaíróként,⁴⁰ Hermine (1851–1924) pedig énekesnőként vált ismertté. Brahms zeneszerzőként is sokra tartotta Brüllt. Munkamódszerükre is rávilágít Brahms az *I. vonósötös* (Op. 88) című műve keletkezéséről írt beszámolója: „Brüll vagy jómagam tavaszi terméke – együtt dolgozunk és olykor javítani is tudjuk egymás hibáit.” Számos alkalommal pedig közösen adták elő Brahms zenekari műveinek négykezes változatait.

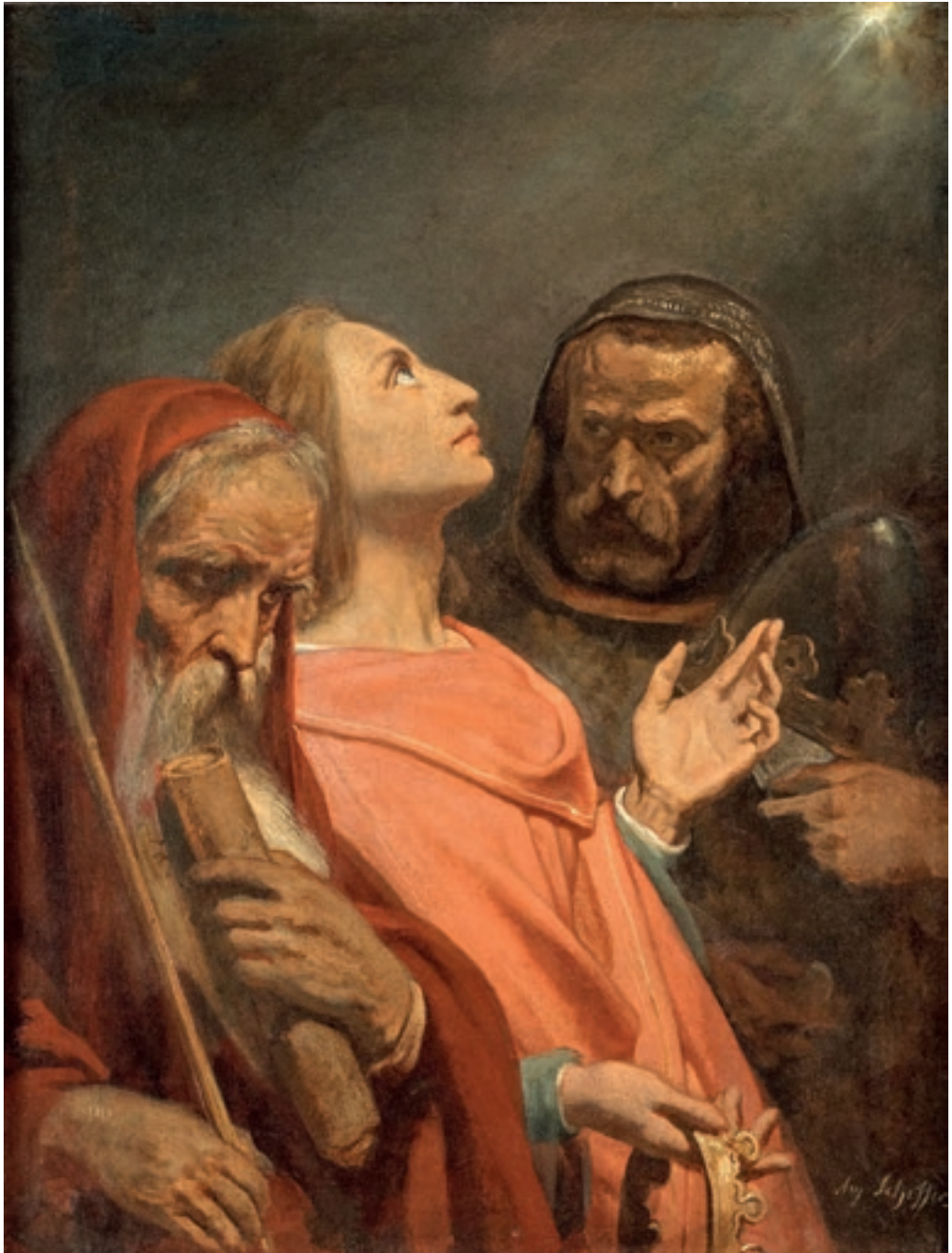
¶ Stern Ármin – mintegy a Brahms-kör „előszobájában” – Dietrichtől és Brülltől egyaránt sokat hallhatott az *Altrapszódia*ról és előadójáról, Pauline Viardot-ról. Bár nem bizonyítható a hipotézis, akár a Brahms-kör révén is kerülhetett a Scheffer-festmény, mint az énekesnőhöz kapcsolódó relikvia Stern birtokába.

bár nem bizonyítható a hipotézis, akár a Brahms-kör révén is kerülhetett a Scheffer-festmény, mint az énekesnőhöz kapcsolódó relikvia Stern birtokába

STERN ÁRMIN BALETTJE BYRON ÉS DELACROIX TÜKRÉBEN

¶ A társművészeti megközelítés és a Scheffer-kör ismerete Stern Ármin főművének, a budapesti Magyar Kir. Operaházban 1900. április 18-án bemutatásra került *Zulejka* balettjének értelmezéséhez is megadhatja a kulcsot.

¶ Stern Ármin az ország egyik legjelentősebb oktatási intézményében, a budapesti evangélikus gimnáziumban megalapozott olvasottságának köszönhetően nemcsak a németalföldi festészetről szerezhetett széles körű ismereteket, hanem a képzőművészet más korszakairól is. Gimnáziumi és egyetemi iskolatársa, az Orior írói álnév alatt publikáló szerző a *Zulejka* operaházi bemutatója kapcsán a *Pesti Hírlap*ban a következőképpen írt a zeneszerző műveltségéről: „Régi jó barátom a zeneszerző. Együtt jártunk a gimnáziumba, együtt végeztük el a jogot; ő az idősebb, elébb, mint én. Mindig szerettem, gyakran bámultam őt, ki a szorgalom, a kötelességtudás mintaképe volt mindenkor. (...) Egy házban laktunk, ablakaink az udvarra nyíltak, éppen szemközt voltunk mindig egymással. Amikor lefeküdtem, az ő szobájában még mindig égett a lámpa, ott virrasztott a könyv mellett néha egész éjjel. Tanulás és zenélés volt minden kedvtelése, könyv és zongora közt osztotta meg idejét. Úgy dolgozott később, mint ügyvéd is, mint aki csak munkával keresi meg kenyerét, csak abból él, amit szerez.”

Ary Scheffer: Háromkirályok (1844), a középső alak Liszt Ferenc arcvonásait viseli

Ary Scheffer: *Angyal üdvözlés a pásztoroknak* (1844), az előtérben látható nőalak Pauline Viardot arcvonásait viseli

¶ Az utóromantika irányzatához tartozó művészként Stern jól ismerhette és alkalmazhatta századának esztétikai koncepcióit. A zenéjében megnyilvánuló francia hatás arra enged következtetni, hogy a komponista a témaválasztását és kompozíciós technikáját teljesen tudatosan határozta meg, másrészt ez a Scheffer-képpel kapcsolatos műgyűjtői és adományozói tevékenységével is szoros kapcsolatban állt.

¶ Stern Ármin a bécsi konzervatóriumban Anton Brucknertól (1824–1896) tanult, aki Richard Wagner zenei reformjának tanulságaiból indult ki a szimfonikus zene terén. Stern stílusára azonban a romantikus francia balett egyik legjelesebb mestere, Léo Delibes (1836–1891) is hatott, miként arra a zenekritikusként is tevékenykedő komponista pályatárs, Merkler Andor (1861–1920)⁴¹ világított rá a *Zulejka*ról írt elemzésében: „A Zulejka zenéje határozott talentumra vall, olyan talentumra, amely továbbfejlesztés mellett jelentősebb eredményeket is képes lesz elérni. Ami hibája van még, ezek olyan jelentéktelen, úgyszólván alaki hibák, amelyek többnyire megelőzik a teljes művészi leszűrődést. Kiemeljük ennek ellenében a szerző kiváló érzékét a melódia iránt. Ha nem is mindig eredeti, de tetszetősek az ő dallamai. Fülbelopódzók és elegánsak. Különösen tánczenéje az, amely melodikus volta mellett rendkívüli erős ritmikai érzéket áruel. Igazi, hamisíthatatlan balett-zene. Keringői különösen sikerültek. Így a *Zulejka Valse lento*-ja Léo Delibes-nek is becsületére vált volna, olyan andalítóan bájos. Stern Ármin tudása sem hétköznapi. Bruckner kitűnő iskolája meglát-szik rajta.”⁴²

sa nem is mindig eredeti, de tetszetősek az ő dallamai, fülbelopódzók és elegánsak

¶ Felvetődik a kérdés, konkrétan mely zeneművek inspirálhatták Stern Ármint, és ezek forrását mennyiben lehet a Scheffer-körben keresni. Delibes mestere, Adolphe Adam (1803–1856) szorosán kapcsolódott a festő szalonjához, az irodalmi mű pedig, amely Adamot és Scheffert egyaránt megihlette, a romantika korszakában hatalmas népszerűségnek örvendő Lord George Byron *A kalóz* című elbeszélő költeménye (1814) volt. A főhős, Conrad igazi byroni figura, aki a görög függetlenségért küzd, miként a költő, aki személyesen is részt vett a görög szabadságharcban. Conrad török fogságba esik, ahonnan egy háremhölgy, Gulnare a pasa megölése révén kiszabadítja, de mire hazatérnek, a felesége, Medora szerelmi bánatában meghal, a kalóz pedig magányosan, elvonulva folytatja tovább az életét.

az irodalmi mű pedig, amely Adamot és Scheffert egyaránt megihlette, a romantika korszakában hatalmas népszerűségnek örvendő Lord George Byron *A kalóz* című elbeszélő költeménye (1814) volt

¶ Adolphe Adam, az egyik legismertebb romantikus balett, a *Giselle* (egyik librettistája a szintén a Viardot-Scheffer-körhöz tartozó Théophile Gautier) komponistája a Byron-mű alapján igazi reprezentatív látványos balettet komponált. A *Le Corsaire* ősbemutatójára nem sokkal a szerző halála előtt, 1856-ban került sor a párizsi operaházban.

- ¶ Ary Scheffer a szerelme után vágyakozó Medorát több változatban örökítette meg. Az 1833-ban festett.⁴³ a következő évben a párizsi Szalonban bemutatott képről Paul Leprix rézkarcát ma a Dordrechts Museum és a Los Angeles-i J. Paul Getty Museum őrzi. A 24,1 × 19,4 cm méretű olajfestményt a Christie's 2000. október 25-én New Yorkban bocsátotta aukcióra.
- ¶ A zeneirodalomban Giuseppe Verdi *A kalóz (Il corsaro)* című operája is Byron elbeszélő költeményének adaptációja. Az 1848-ban Triesztben bemutatott dalmű a saját korában csak Itáliában ért meg viszonylag kevés előadást, ezért a művet Scheffer talán csak zongorakivonatban ismerhette. A festő viszont a kezdetektől szimpatizált a független, egységes Olaszországért küzdő carbonari-mozgalmal és ennek folytatásával, Giuseppe Mazzini *Ifjú Olaszország (Giovine Italia)* szervezetével, akik körében az operakomponista nevének kezdőbetűi (Viva Emmanuele, Re d'Italia [Éljen Viktor Emánuel, Olaszország királya]) egyet jelenttek a kivívandó szabadsággal.⁴⁴
- ¶ Byron életművéből *A kalóz* mellett Stern Árminra az 1813-ban írt, szintén keleti tárgyú elbeszélő költemény, *Az abüdoszi menyasszony (The Bride of Abydos)* és ennek alapján a háremből való szöktetést és főhősnő szerelmének halálát ábrázoló Eugène Delacroix *La Fiancée d'Abydos / Selim et Zuleika* című, több változatban elkészített festménye lehetett a legnagyobb hatással. Nemcsak a Stern-balet cím-szereplőjének neve, hanem a történet is számos ponton egyezik Byron alkotásával.
- ¶ A keleti, egzotikus környezetben játszódó, háromrészes *Zulejka* balett története Ignaz Brüll fivére, Eugen Brüll munkája, aki drámáival ért el népszerűséget: a bécsi Raimund Theater mutatta be *Pillantás a túlvilágra* című társadalmi színművét és *Edith asszony* című vígjátékát. Emellett a bécsi keringőkirály Johann Strauss közvetlen baráti köréhez tartozó és hasonló stílusban alkotó Josef Bayer számára is írt több operett- és balettszöveggönyt.
- ¶ A *Zulejka* története Isztambulban játszódik. A rabszolgapiacra Zulejkát eladják egy basa háremébe. A cserkesz Szamil beleszeret Zulejkába, de nincsen elég pénze, hogy ki tudja váltani. Samil megszervezi a lány szöktetését a háremből, de az örök lelövik, Zulejka pedig kedvese törével önként vet véget életének. A szerelmespár Mohammed hetedik mennyországában végül boldogan egymásra talál.⁴⁵
- ¶ Byron: *Az abüdoszi menyasszony* című műve Giaffir pasa lánya, az apja által egy másik pasával kötendő házasságra kényszerített Zulejka és a családját az uralkodó támadása következtében elveszítő, később a szerájban családtagként felnövekvő, majd kalóznak álló Szelim tragikus szerelmét meséli el. A mű csúcspontja, a Delacroix-képen is ábrázolt szöktetés, melynek során Giaffir emberei rátörnek a párra. Szelimet a pasa orvul leszúrja, Zulejka pedig – miként *A kalóz*

Az egykori Stern-ház a Teréz körúton egy későbbi, 1960-as felvételen
Forrtepan / Budapest Főváros Levéltára

Medorája – belehal bánatába.⁴⁶ Delacroix a legdrámaibb pillanatot kiválasztva sűrítette össze a tragédiát a festményein, amelyek közül a véglegesnek tekinthető, legkidolgozottabb verzió, az 1857-ben készített 47,6 × 40 cm méretű olajfestmény a Fort Worth-i Kimbell Art Museum tulajdona. A többi változat a párizsi Louvre, a lyoni képtár és cambridge-i King's College gyűjteményeiben található.

Delacroix által megörökített központi jelenet tükrében nyer új értelmezést Stern Ármin balettje

¶ A Byron-alkotás, de főként a Delacroix által megörökített központi jelenet tükrében nyer új értelmezést Stern Ármin balettje. A komponista és librettistája, Brüll túlvilági happy end befejezést választott ugyan, de ez nem változtat az eredeti struktúrán, miszerint a szöktetésre és a szerelmespár halálára fókuszál a történetvezetés. A balett kiindulópontjaként így lehet interpretálni a szorosan a Viardot–Scheffer-körhöz és az egyik legfontosabb ihlető költőjük, Byron világhoz kapcsolódó Delacroix-festményt, amelynek az Adam és Delibes tradícióját is folytató zenemű mintegy *ut pictura musica* leképeződésévé válik.

Jegyzetek

- [1] Nagy László: Egy monarchiabeli polgár a kultúra szolgálatában – Stern Ármin. In: *Artmagazin* 99. XV. évf. 2017/7. sz. 52–61.; http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/egy_monarchiabeli_polgar_a_kultura_szolgalataban.4032.html?pageid=119 (2019. máj. 27.); http://epa.oszk.hu/02900/02996/00015/pdf/EPA02996_artm_2017_07_052-061.pdf (2019. máj. 27.); László Nagy: A bourgeois from the Austro-Hungarian Empire for the culture. Armin Stern collector and composer. In: http://artmagazin.hu/artmagazin_hirek/a_bourgeois_from_the_austro-hungarian_empire_for_the_culture_____.3965.html?pageid=119 (2019. máj. 27.).
- [2] HU BFL - VII.176.a - 1916 - 0547 – Dr. Stamberger Ferenc közjegyző iratai 547/1916 – Dr. Stern Ármin és Tafler Cornélia vagyond rendezési szerződése – benne: a Stern Ármin magángyűjteményében szereplő festmények listája (1916. III. 11.).
- [3] Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum állagai. Összeállította: Dr. Peregriny János. III. rész. 1. füzet. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest 1914, 588–589.
- [4] Radványi Orsolya: *Térey Gábor 1864–1927. Egy konzervatív újtító a Szépművészeti Múzeumban*. Szépművészeti Múzeum, Budapest 2006, 87–88. (idézet), 80. és 134.; Radványi Orsolya: *Térey Gábor múzeumszervező és tudományos tevékenysége a Régi Képtár élén (1896–1926)*. Doktori disszertáció. ELTE Művészettörténeti Intézet Doktori Iskola, Budapest 2008, 99–100. (idézet), 87. és 145.
- [5] Szépművészeti Múzeum Irattár 647/1910.
- [6] Szépművészeti Múzeum Irattár 856/1911 – Az ajándékozási dokumentáció tartalmazza t.k. Stern Ármin levelét Térey Gábor részére:

„1911. április 29.

Kedves Barátom!

Azon szándék által vezéreltetve, hogy a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének gyarapítását szerény tehetségemhez képest lehetőleg előmozdítsam, arra határoztam el magamat, hogy a 19. századbeli francia iskola kiegészítéséül Ary Scheffer francia festőművésznek „Mária és egy női szent” című művét az Orsz. Szépművészeti Múzeumnak ajándékozom azzal a kikötéssel, hogy a célzott festmény a Múzeum Képtárában nyerjen állandó elhelyezést.

Midőn még arra kérlek, hogy adományomat a Múzeum nevében elfogadni szíveskedjél, vagyok kiváló tisztelettel

igaz híved,

Dr. Stern Ármin”.

- [7] Szépművészeti Múzeum Irattár 1547/1911.
- [8] Stern Ármin képadományairól a Szépművészeti Múzeum részére: *Pesti Hírlap*, XXXIV. évf. 62. sz. 1912. III. 13. 10. és *Világ*, III. évf. 62. sz. 1912. III. 13. 10.
- [9] *Az Újság*, IX. évf. 218. sz. 1911. IX. 14. 15.; *Budapesti Közlöny*, XLV. évf. 209. sz. 1911. IX. 13. 3.; *Hivatalos Közlöny*, XIX. évf. 18. sz. 1911. IX. 15. 373.
- [10] Szépművészeti Múzeum Irattár 398/1939 (a 81/1947 gyűjtőiratban).
- [11] Szépművészeti Múzeum Irattár 206/1945 (a 81/1947 gyűjtőiratban).
- [12] *Háborús műtárgyvesztességjegyzékek I. füzet. Az Országos Szépművészeti Múzeum háborús vesztességeinek jegyzéke*. Összeállította: dr. Jeszenszky Sándor (Kézirat) Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, Bp. 1952, 63. (563. tétel).
- [13] Ary Scheffer szülei Johan Bernard Scheffer festő és Cernelia Scheffer-Lamme festő és miniatűrportré-festő, anyai nagypapja Arie Lamme dordrechti, Aelbert Cuyp hatása alatt alkotó tájképfestő és költő. Ary Scheffer testvérei a szintén Franciaországban alkotó Hendrik (Henri) Scheffer és Karel Arnould Scheffer író. Ary Scheffer protestáns háttéréről az általa festett Kálvin-portré kapcsán (a kép másolata a kecskeméti Ráday Múzeumban): Dr. Fogarasi Zsuzsa: Zenélő Kálvin-kép. In: *Szólóskert. A Kecskeméti Református Egyházközség Hírmondója*. XVIII. évf. 1. sz. 2011. február, 8–10.
- [14] Charles Baudelaire: *L'œuvre et la vie d'Eugène Delacroix*. In: *Charles Baudelaire. Œuvres complètes*. Ed. Claude Pichois, Bibliothèque de la Pléiade, Paris 1961, 1116.
- [15] <https://www.louvre.fr/oeuvre-notices/dante-et-virgile-aux-enfers> (2019. máj. 27.) – Musée du Louvre (Párizs) – Eugène Delacroix: *Dante et Virgile aux enfers*, dit aussi *La Barque de Dante* (1822).
- [16] Kovács Imre: A társművészetek egysége. Képzőművészek Liszt életében. In: *Muzsika*, 57. évf. 8. sz. 2014. aug., 39–41.
- [17] Dorothea Redepenning: Liszt és a képzőművészet. Szisztematikus töprengések. In: *Magyar Zene*, 50. évf. 2. sz. 2012. máj. 158–168.; Keserű Luca: Liszt Ferenc Grand Tourja. Zene és kép, kép és szöveg. In: *Artmagazin*, 72. XII. évf. 2014/8. 34–41.

- [18] Alan Walker: *Liszt Ferenc 2. A weimari évek 1848–1861*. Editio Musica Budapest Zeneműkiadó Kft., Budapest 2003, 308.
- [19] <https://www.dordrechtsmuseum.nl/objecten/id/dm-s-79/> (2019. máj. 27.) – Dordrechts Museum (Dordrecht).
- [20] <http://collectionsdumusee.philharmoniedeparis.fr/doc/MUSEE/O157033> (2019. máj. 27.) – Philharmonie de Paris (Párizs).
- [21] http://www.wikigallery.org/wiki/painting_162790/Ary-Scheffer/ Portrait-of-Charles-Francois-Gounod-1818-1893-French-composer (2019. máj. 27.).
- [22] <https://blog.klassik-stiftung.de/die-loreley-ein-lied-franz-liszts-nach-heinrich-heine/> (2019. máj. 27.) – Klassik Stiftung Weimar (Weimar).
- [23] Pauline Pocknell: Clandestine Portraits of Liszt in the Art of His Age. In: *Analetica Lisztiana II. New Light on Liszt and his Music. Essays in Honour of Alan Walker's 65th Birthday*. Edited by Michael Saffle and James Deaville. Stuyvesant, Pendragon Press, New York 1997, 123–166.; Imre Kovács: The Portrait of Liszt as an Allegory of the Artist in Ary Scheffer's Three Magi. In: *Studia Musicologica*, 49. 2008. 1–2. 91–104.; Kovács Imre: Egy jól ismert „arc” a 19. századból. Liszt portréja mint művészallegória Ary Scheffer Háromkirályok-képén. In: *Pannonhalmi Szemle*, 23. évf. 2015. 2. sz. 87–96.; Kovács Imre: Liszt magyar-európai útja. Megjegyzések a Krisztus-oratórium Háromkirályok-tételének kultúrtörténeti kontextusához és képzőművészeti inspirációs hátteréhez. In: *Ars Hungarica*, 42. évf. 2016, 1. sz. 25–32.
- [24] Pauline Pocknell: Clandestine Portraits of Liszt in the Art of His Age. In: *Analetica Lisztiana II. New Light on Liszt and his Music. Essays in Honour of Alan Walker's 65th Birthday*. Edited by Michael Saffle and James Deaville. Stuyvesant, Pendragon Press, New York 1997, 123–166.
- [25] Kaposy Veronika: Dessins de Gustave Doré au Musée des Beaux-Arts / Gustav Doré rajzai a Szépművészeti Múzeumban. In: *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts / A Szépművészeti Múzeum Közleményei*, 83. 1995. 83–93., 147–152.; Keserű Luca: Liszt Ferenc Grand Tourja. Zene és kép, kép és szöveg. In: *Artmagazin*, 72. XII. évf. 2014/8. 34–41.
- [26] April Fitzlyon: *Price of Genius. A Life of Pauline Viardot*. (Overture Music Series) Alma Books Ltd., London 2011. 93–94.
- [27] Hector Berlioz: Théâtre de l'opéra. Première représentation du Prophète, opéra en cinq actes, de MM. Scribe et Meyerbeer... In: *Journal des Débats*, 20. IV. 1849. 1–2.
- [28] Barbara Kendall-Davies: *The Life and Work of Pauline Viardot Garcia: The Years of Grace*, Vol. 2, 1863–1910. Cambridge Scholars Publishing. XVII. (List of Pauline Viardot's roles) Newcastle, 2012.
- [29] Rachel M. Harris: *The music salon of Pauline Viardot: featuring her salon opera Cendrillon*. Louisiana State University Doctorial Dissertations, 2005. – Pauline Viardot a Liszt-tanítványok között: lásd 1., 5.

- [30] Kovács Imre: Liszt magyar–európai útja. Megjegyzések a Krisztus-oratórium Háromkirályok-tételének kultúrtörténeti kontextusához és képzőművészeti inspirációs hátteréhez. In: *Ars Hungarica*, 42. évf., 2016. 1 sz. 25–32.
- [31] Vajda József – özv. dr. Stern Árminné: A méltóságos muzsikusz ügye – a másik oldalról. In: *Pesti Napló*, 83. évf. 141. sz. (1932. VII. 3.) 36.
- [32] Orior: Zulejka – és szerzői. In: *Pesti Hírlap*, XXII évf. 107. sz. (1900. IV. 19.) 6.
- [33] Vajda József: A „méltóságos” muzsikusz, a „Zulejka” szerzőjének háromszoros hozománya. In: *Pesti Napló*, 83. évf. 141. sz. (1932. VI. 26.) 11–12.; Vajda József – özv. dr. Stern Árminné: A méltóságos muzsikusz ügye – a másik oldalról. In: *Pesti Napló*, 83. évf. 141. sz. (1932. VII. 3.) 36.
- [34] Dr. Stern Ármin végrendeletei az Üllői út 78. alatti Verebély-féle sebészeti klinikán: HU BFL - VII.176.a - 1916 - 1175, HU BFL - VII.176.a - 1917 - 0543, HU BFL - VII.269 - 1918 - 0004, HU BFL - VII.176.a - 1922 - 2848.
- [35] HU BFL - VII.176.a - 1922 - 2846 – Dr. Stamberger Ferenc közjegyző iratai 2846/1922 – Dr. Stern Ármin és Rosenberg Elza házassági szerződése az Üllői út 78. alatti Verebély-féle sebészeti klinikán; HU BFL - VII.12.b - 1923 - 175303 - Stern Ármin hagyatéki ügye.
- [36] HU BFL - Nr. 2060795, A 410 – Polgári halotti anyakönyv. Budapest, I. kerület, 1922. 2324. Dr. Stern Ármin halálozási bejegyzése.
- [37] Adana Whitter: *Revising Perspectives on Nineteenth-Century Jewish Composers: A Case Study Comparison of Ignaz Brüll and Salomon Jadassohn*. Thesis. The University of British Columbia, Vancouver 2013; <http://www.ignazbrull.com/in.htm> (2019. máj. 27.) – Brüll Rediscovery Project.
- [38] Ignaz Brüll operái a bécsi Staatsoperben: <https://archiv.wiener-staatsoper.at/search/person/8283> (2019. máj. 27.); Bruno Walter vezényletével: <https://archiv.wiener-staatsoper.at/search/person/6175/work/685> (2019. máj. 27.).
- [39] Brüll Ignác meghalt. In: *Pesti Napló*, LVIII. évf. 222. sz. (1907. IX. 18.) 15.
- [40] Orior: Zulejka – és szerzői. In: *Pesti Hírlap*, XXII évf. 107. sz. (1900. IV. 19.) 6.
- [41] Merkler Andor számos hegedű-, zongora- és zenekari darabot írt, *Fanchon szerelme* című egyfelvonásos vígoperáját-daljátékát pedig 1890-ben mutatta be az Operaház.
- [42] Merkler Andor: A „Zulejka” zenéjéről. In: *Magyarország*, VII évf. 107. sz. (1900. IV. 19.) 8–9.
- [43] Robert Verhoogt: *Art in Reproduction Nineteenth-century Prints After Lawrence Alma-Tadema, Jozef Israels and Ary Scheffer*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2007, 313.
- [44] Barbara Kendall-Davies: *The Life and Work of Pauline Viardot Garcia: The Years of Fame*, Vol. 1., 1636–1863. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle, 2013, 139.
- [45] (k. i.): Zulejka. In: *Pesti Napló*, 51. évf. 107. sz. (1900. IV. 19.) 3.
- [46] Benita Eisler: *Byron. Child of Passion, Fool of Fame*. First Vintage Books Edition, New York 2000, 401–403.

